

İllet ve İlke Kavramları Arasındaki Fark Bağlamında Nahıwde İhtilafların Fasadilmesinde Başvurulan İlkeler: Ebu'l-Berekât el-Enbârî Örneği

The Principles Applied in Resolving Disputes in Nahıw in the Context of the Difference Between the Concepts of Cause and Principle: The Example of Abū al-Barakāt al-Anbārī

Yazar Bilgisi Author Information

İbrahim EKİCİ

Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Rize, Türkiye
Asst. Prof., Recep Tayyip Erdoğan University Faculty of Theology, Rize, Türkiye
ibrahim.ekici@erdogan.edu.tr, www.orcid.org/0000-0003-3459-0419

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiđi Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned by iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Author declares that he get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazar bu çalışmayla ilgili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Author declares that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij1102331
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
12 Nisan/April 2022	23 Kasım/November 2022

Öz

İllete dayalı kıyâs metodu birçok İslâmî ilimde başvurulan bir sonuç çıkarma metodudur. Nahiv ilmi de bu ilimlerden birisidir. Nahiv ilim tarihinde kıyâsa mesned teşkil edecek veriler ilk dönemde semâ yöntemiyle derlenmiştir. Semâ farklı unsurlarla karışan Müslüman Arapların günlük dillerinde özellikle de Kur'ân kıraâtinde ortaya çıkan hatalı kullanımların (laḥn) yaygınlaşmaması veya önüne geçilmesi düşüncesiyle henüz dili bozulmamış olduğu düşünülen topluluklara giderek onlardan dilin kelime ve kullanımlarının ilk elden derlenmesi çabası olarak ortaya çıkmıştır. Bu aşama dil tespit çalışmalarında selîkaya tekabül etmekteydi. Modern ifadeyle burası henüz dilin betimlenmesi sürecini ifade etmektedir. Dolayısıyla bu aşamada bir kıyas veya illetten söz edilmesi için erkendir.

Daha sonra bu veriler hem dilin kurallarının tespit edilmesi hem de daha sonra ortaya çıkan veya tespit edilen ifade şekillerinin dilin mantığına uygun olup olmadığının kontrolü için kullanılmıştır. Kuralcı dil çalışmasının bir başka ifadesi olan bu aşamada esas olarak kabul edilen belli bazı illetlere başvurulmuştur. Bu çabalar sırasında daha sonra farklı görüşlerin de ortaya çıkmasına sebep olacak şekilde dil malzemesinin toplanması esnasında kaynaktan veya malzemeyi derleyen kimselerden kaynaklanan sebeplerden dolayı veya belirlenecek illetin geçerliliğini sağlayan muttarit vasfa dair yaklaşımdaki farklılıklardan dolayı illetlerde farklılıklar neşet etmiştir. Bu farklılıklar nahiv tarihi içerisinde dil mekteplerini teşkil edecek şekilde farklı yaklaşımların doğmasına imkân vermiştir. Bu aynı zamanda dilin temel işleyiş tarzının da resmedilmesi anlamına gelmektedir.

Farklı dil mekteplerinin varlığı demek, dil kurallarına dair birçok farklı sonuçların ortaya çıkması anlamına gelmektedir. Bu çeşitlilik takip eden dönemlerde özellikle nahiv usulü mahiyetinde çalışmalar ortaya koyan dil âlimlerini bu farklı görüşler arasında tercih yapma durumunda bırakmıştır. Sonraki dönemlerde yaşamış ve dile dair bu birikimi önlerinde bulmuş olan dil âlimleri bazen bu görüşler arasında tercih yapma eğilimde olmuşlardır. Nitekim Bağdat dil mektebinin ana karakteri bu şekilde tebarüz etmiştir. Ancak farklı görüşler arasında tercihte bulunurken de birtakım esaslara dayanmak gerekmektedir.

Bu makalede Arap dili usulüyle ilgili iki aşama ön görülmektedir. İlk aşama kıyas aşaması ikinci aşama ise tercih aşamasıdır. Çalışmada ilk aşamada başvurulan esaslara daha sonra farklılaşan görüşler arasında tercih yaparken başvurulan esaslar arasında bir kavramsal ayırım yapılması ve meselenin bu şekilde ele alınması teklif edilmektedir. İkinci aşamada, görüşler arasında tercih yapılırken başvurulan esaslara illet değil ilke denilmesi daha isabetli görülmektedir. Çünkü bu esaslara da illet denilmesi burada farklı görüşler arasındaki bir tercihten ziyade belli bir 'illet'e dayalı olarak ibtidâen bir kural ihdası izlemine sebep olduğu düşünülmektedir. Bu sebeple tercih aşamasında başvurulan esasa illet değil 'ilke' denilmesi tercih edilmiştir. Bu şekilde ilkin kural koyma değil illete dayalı olarak ilkin konulan kurallar arasında tercih yapılması kastedilmiştir.

Bu çalışma, bu alanda eserler vermiş bir dilci olan Ebu'l-Berekât el-Enbârî'nin görüşlerini, ihtilafların fasledilmesinde başvurulan ilkeler bağlamında, müellifin *Esrâru'l-'arabiyye* adlı eseri örneğinde ele almaktadır. Zira el-Enbârî nispeten sonraki dönemde teşekkül etmiş ve tercih etme tavrı ile tebarüz etmiş Bağdat dil mektebine mensup bir dil âlimi olarak tanınmaktadır. Bunun için makale giriş bölümünde öncelikle illet ile kıyas kavramlarının farkı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu, araştırmanın kavramsal temelini oluşturmaktadır. Sonrasında ilke kavramının irtibatlı olduğu illet kavramının ortaya çıktığı kıyâs metodu, nahiv

kıyasıyla diğer İslâmî ilimlerdeki kıyâs uygulamalarının benzer ve farklı yönleri irdelenerek yani naḥiv kıyâsının beslendiği damarlar ele alınarak illet ve ilke kavramlarının hangi zeminde, niçin ortaya çıktığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda kıyâs konusu, naḥiv furû'undaki görüş çeşitliliğinin de sebebi olduğu hipotezi ile ele alınmıştır. Bu teorik incelemenin örneklemleri olarak el-Enbârî'nin ilgili eseri incelenmeye çalışılmıştır. İlgili eserde el-Enbârî'nin kendisinden önce şekillenen literatürde ister özellikle Başra ve Küfe dil ekolleri arasında olsun isterse de ekol içi ihtilaflar arasında olsun tercihte bulunurken belli ilkeleri esas aldığı görülmüş ve bu esaslar illet olarak değil ihtilafların fasledilmesinde başvurulan ilkeler olarak değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak el-Enbârî'nin naḥiv ihtilaflarını fasletmede birtakım ilkeleri esas aldığı görülmüştür. Ve bütün naḥiv mekteplerinin görüşleri arasındaki ihtilafların bu gözle ele alınması teklif edilmiştir. Zira bu gayretlerin, naḥivdeki ihtilafların belli bir metotla fasledilmesine veya ihtilafların dayandığı esas ilkeler manzûmesinin ortaya çıkarılmasına yardımcı olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Arap Dili ve Belâgati, Naḥiv, Ebu'l-Berekât el-Enbârî, Esrâru'l-'Arabiyye, illet, ilke

Abstract

As a method of drawing conclusions, qiyâs based on 'illa, is used in many Islamic sciences. Science of Arabic Grammar ('Ilm al-naḥw) is one of these sciences. In the earlier history of this science, the data that formed the basis of qiyâs were collected using the sama method. The sama method has emerged as an effort to compile first-hand information about vocabulary and language use by going into the communities whose language is thought to be intact, with a view to preventing the spread of erroneous usages (laḥn), while reciting the Qur'ân in the daily language of the Muslim Arabs, who mingle with different groups of people. In language studies, this is associated with the ability to speak and write well. In modern terms, it just refers to the process of describing the language. Therefore, it is too early to talk about a qiyâs or 'illa at this stage.

Later, the data collected this way were not only used for identifying the rules of the language but also for checking whether the expressions that emerged or detected later were in agreement with the nature of the language. At this stage, which is another reflection of prescriptive language study, certain effective causes were applied. During these efforts, differences in 'illa have emerged due to reasons arising either from the source or from the people who compile the language material during the data collection procedures. This, along with the differences in the approach to the ever-present quality that ensures the validity of the 'illa to be identified, could lead to differences in the 'illa. These differences promoted various approaches that have formed language schools in the history of arabic grammar. It also means illustrating the basic functional and stylistic properties of the language.

The existence of different schools of language means that there are many different realizations of language rules. This diversity of perspectives forced philologists who conducted studies on the arabic grammar methodology in later periods to make a choice between these different views. Philologists who lived in later periods and had access to language theory sometimes tended to choose between these views. In fact, the main property of the Baghdâd language school became apparent in this way. However, while choosing between different views, it is necessary to apply some principles.

In this article, two stages related to the stylistic method of Arabic are proposed. The first is the comparison stage and the second is the choice stage. This study suggests addressing the issue by making a conceptual distinction between the assumptions of the first stage and later contrary opinions. In the second stage, it seems more appropriate to call these as principles, rather than 'illa. This is because these principles are also called 'illa, and it is thought that here a rule is created from the beginning, based on a certain 'illa, rather than a preference between different views. Therefore, the principle used for preference was not referred to as an 'illa but a 'pillar'. In this way, the purpose is not to formulate a rule at the beginning, but to make a choice between the rules that were first established based on an 'illa.

Considering the context of principles applied in the resolution of conflicts, the present study discusses the views of Abū al-Barakāt al-Anbārī, a philologist who composed works in philology, based on his work entitled *Asrār al-'Arabiyya*. Al-Anbārī is known as a philologist who was a member of the Baghdad language school, which was formed in a relatively later period and indicated an attitude of preference. For this reason, the introduction of the present paper elaborates on the difference between the concepts of 'illa and qiyās, and this forms the conceptual foundations of the research. This study also seeks an answer to the question regarding based on what and why the notions of principle and 'illa emerged. To do this, it examined not only the method of qiyās in which the concept of illa is closely associated with the notion of principle, but also the similar and different aspects of qiyās practices in other Islamic sciences with arabic grammar qiyās; that is, the sources that arabic grammar qiyās feed on. In this context, the subject of qiyās is discussed with reference to the hypothesis that qiyās is the reason for the diversity of views in the furū' in arabic grammar. Al-Anbārī's work was examined as the sample of the present theoretical study. In his work, al-Anbārī used certain principles when making a choice not only between disputes that emerged between Başra and Kūfa schools but also in intra-school disputes, and he considered these principles as the guidelines applied in the resolution disputes, not as 'illa.

As a result, it was found that al-Anbārī used some principles as a basis in resolving arabic grammar disputes. This study suggests that we address conflicts between the views of the schools of arabic grammar from this perspective. This is because it is thought that these efforts will help resolve the conflicts in arabic grammar through a particular method or to unearth the basic pillars on which opposing ideas are based.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Naḥw, Abū al-Barakāt al-Anbārī, *Esrār al-'Arabiyya*, Cause, Principle

Giriş

Nahivdeki görüşlerin ilk defa ortaya konurken dayanılan illetlerle, ortaya konulan görüşler arasında tercih yapılırken başvurulan dayanaklar arasında ayırım yapılması gerekmektedir. Bu sebeple bu çalışmada görüşler arasında tercih yapılırken başvurulan dayanaklara 'nahvin ilkeleri' denilecektir. Konunun örnekleme olarak ise Ebu'l-Berekât el-Enbârî'nin (577/1181) *Esrāru'l-'arabiyye* adlı eseri ele alınacaktır.

Nahiv usûlü ile ilgili bir çalışma olarak değerlendirilebilecek bu makâlenin başlığında geçen 'ilke' kelimesi ile ne kastedildiğinin ortaya konulması, asıl konuya girmeden önce, kavramsal çerçeveye dair bir değerlendirme yapmayı gerektirmektedir. Zira bu kelime hem eski hem de modern dönem nahiv çalışmalarında sıklıkla dile getirilen 'illet' kavramı ile karıştırılabilir. Bu sebeple öncelikle 'ilke' kelimesinin bu çalışma bağlamında ne olup ne olmadığını ele almak gerekmektedir. Bu kavramsal incelemeye biz 'illet' kavramı ile başlamak istiyoruz. Çünkü illetin ne olduğu tespit edildiğinde 'ilke' kelimesi ile neyin kastedilmediği ortaya çıkacak, diğer taraftan bu kelime ile neyin kastedildiği daha anlaşılır hâle gelecektir. Neticede bu kavram üzerine kurgulanmak istenen meselenin zemini oluşturulmuş olacaktır.

Nahivdeki illetle ilgili müstakil bir eser kaleme alan Ebu'l-Bekâ el-'Ukberî'yi (616/1219) bu eseri telif etmeye sevk eden şey, ilgili eserin muhakkikinin ifade ettiği gibi, Arap dilinde Araplardan sema' ile derlenen ve daha sonra ortaya çıkan şeylerin bunlara kıyas edilmesi ile oluşan¹ bütün i'râb ve binâ unsurlarının belli bir intizâma dayandığı düşüncesidir. Ona göre bütün bu unsur çeşitliliğini muntazam kılan şey, her bir unsurun belli bir illete (gerekçeye) dayanıyor olmasıdır.² Bu şekilde dağınık halde bulunan birçok mesele belli sebeplere dayandırılarak³ derli toplu hâle getirilmiştir. Ancak el-'Ukberî, eserinin mukaddimesinde kendisinin bu çalışmasında her bâbta, altında daha alt illetler bulunan (temel/ana) illetleri özetlediğini ifade etmektedir.⁴

Buradan hareketle kavramsal çerçeve ile ilgili büyük illet-küçük illet ayırımına⁵ gidilebileceği gibi bunların esas olanlarına illet, bunun altında bulunanlarına ise 'ilke' denilebilir. Büyük illet-küçük illet ayırımını 'illet' ve 'ilke' olarak anlarsak bunların etkisini de şu şekilde ayırt etmek mümkün olur: 'illet' (büyük illet), ilkin bir kuralı ortaya koymaya çalışırken dayarılan esas iken, 'ilke' (küçük illet) ise daha önce büyük illete dayalı olarak hem i'râb hem de binâ alanlarında ortaya konulan hükümler mecmuası içerisinde tercih yaparken dikkate alınan esastır. ez-Zeccâcî'nin (337/949) ifadesiyle, illet ilgili konunun (bâbın) tamamını câmi bir asıl iken ilke (küçük illet) kendisi sebebiyle bu câmi bâbın bazı unsurlarının ana başlığın dışına çıkarılmasına, bir başka ifadeyle ana başlık içerisinde alt başlıkların açılmasına veya istisnâlar oluşturulmasına sebep olan şeydir. Ki ona göre bu durum bâba halel getirmez. Zira bunların her birisi bir ilke ile birbirinden ayrılır.

¹ Resul Sevinç, *Tarihi Seyri İçerisinde Özellikleri ve Türleri ile Arapçada İlet Nazariyesi: el-İzâh fî İleli'l-Nahv Örneği* (Rize: STS Yayıncılık, 2015), 13-15.

² Ebu'l-Bekâ 'Abdullâh b. el-Huseyn el-'Ukberî, *el-Lubâb fî 'İleli'l-binâ'i ve'l-i'râb*, thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât (Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, 1416/1995), 1/33.

³ Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî, *el-İzâh fî 'İleli'n-nahv*, thk. Mâzin el-Mûbârek (Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 1399/1979), 38. ez-Zeccâcî'nin nahivle ilgili bu değerlendirmesi yine kıyas ve illet kavramlarından hareketle fıkıhtaki tahrîcu'l-furû' 'ale'l- usûl düşüncesine benzetilebilir. Bu çalışmada bir ilim dalındaki görüş farklılıklarının belli bir ilkeye bağlanarak açıklanması veya belli bir ilkeden hareketle bir ilim dalında ortaya konulan farklı görüşler arasında tercihte bulunmanın usul ve esaslarının nahiv ilmi yanında belli bazı ilim dallarındaki gelişimine müstakil bir başlık ayrılacaktır.

⁴ el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1/39. Nahiv illeti hakkında daha geniş bilgi için bk. Mehmet Cevat Ergin, "Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine", *Marife* 1/9 (2009), 159-163.

⁵ Eserin muhakkiki Tuleymât'ın benzer bir değerlendirmesi için bk. el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1/33.

Nitekim nahiv ulemâsının belli bir illete mebnî olarak i'râbın isimlerde⁶, binânın ise fiil ve harflerde asıl olduğu kuralını ortaya koyduktan sonra belli bazı ilkelerden hareketle, birtakım isimlerin mebnî ve muzârî fiilin de mu'reb olarak bunun dışında kalacağı sonucuna varmaları⁷ bu değerlendirmeleri somutlaştıran birer örnek olarak değerlendirilebilir.

Söz gelimi semâya (işitmeye) dayalı olarak ibtidâen ortaya konulan isimlerin mu'reb olacağı kuralının altında, bu isimlerden fiillere benzeyenlerin bunun dışında olacağı benimsenmiştir. Bu farklılığı ortaya koyan ilke, lafzın benzediği kelimenin hükmünü alacak olmasıdır. Bu sebeple أحمد، يحيى ve يزيد gibi fiile benzeyen isimler fiildeki esas kural gereği mebnî kabul edilmiştir.⁸ Diğer taraftan صه ve مه gibi esmâ-i ef'âl veya كيف gibi istifhâm isimlerinden önce harf-i cerr gelmez. Hâlbuki isimlerde asıl kural bu kelimelerin harf-i cer almasıdır. Niçin böyle olmuştur şeklindeki mevhum soruya ez-Zeccâcî şu anlamda bir cevap vermiştir: İlk iki kelime emir anlamında isim fiillerdir. Fiiller ise harfi cerr almazlar, dolayısıyla bu kelimeler de fiile benzediğinden harf-i cerr almazlar. كيف ismi ise hâli soruşturan bir kelimedir. Hâl ise bir anlam olarak harf-i cerrin kendisine bitişmesine imkân veren bir şey değildir. Buna göre ez-Zeccâcî birinci genel kuraldan yine kelimenin benzediği grubun hükmünü alacağı, ikincisinde ise kelimenin ifade ettiği anlamın delâlet ettiği hüküm alanına dâhil olabileceği ilkelerinden hareket etmiştir. Ancak bu durumlar ilgili kelimelerin isim olmalarına veya benzer durumlar sebebiyle fiilin isim gibi ele alınması onun fiil olmasına bir halel getirmez.⁹ Nitekim fiil grubunda asıl hüküm menbî olmak iken muzârî fiilin isme benzerliği sebebiyle mu'reb olması da bunun örneğidir.¹⁰ Bu tür fer'î durumlara sebep olan şey müşâbehettir. Bu, nahiv hükümlerinin dayandırıldığı kaynaklardandır.¹¹

Burada illet ve ilke şeklinde bir ayrıma gitmenin önemine dair bir hususa daha işaret etmek gerekir. Şayet bâbın dayandığı illet ile bâb içerisindeki istisnâların ortaya çıkmasının izâh edilmesinde esas alınan ilkelerin her birine illet adı verilirse iki grubun da aynı nitelik ve güçte iki dayanağa bağlı olduğu anlamına gelir. Bu durumda birbirini kapsayan durumlardan değil birbirinden aynı kesinlikte ayrılan iki farklı bâbtan söz edilmiş olur. Bu durum illet-ilke ayırımına niçin gidildiğini açıklar mâhiyettedir.¹²

İlgili başlık altında, tespit edilen bazı örneklerden hareketle el-Enbârî'nin *Esrârü'l-'arabiyye* adlı eserinde tam da bu tür 'ilke'lerden (küçük illetler) hareketle daha önce

⁶ ez-Zeccâcî'ye göre isimlerde i'râbın asıl olmasının sebebi ismin cümlede yerine getirebileceği fiillik, mef'ûllük ve izâfet gibi farklı görevleri/manaları birbirinden ayırt edebilmektir. Ayrıntılı bilgi için bk. ez-Zeccâcî, *el-Îzâh*, 69. Buna değerlendirmeye göre ez-Zeccâcî'nin başvurduğu illet fark illetidir. Bu illet türü için bk. Hasan Basri Mert, "Başra ve Küfe Ekollerinin Nahiv İhtilaflarında İlet" *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/39 (Ocak-Haziran 2018), 28.

⁷ ez-Zeccâcî, *el-Îzâh*, 51-52.

⁸ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. el-'Ukberî, *el-Lubâb*, 1/506.

⁹ ez-Zeccâcî, *el-Îzâh*, 51-52.

¹⁰ Bu benzerliğin mebnîlerin mu'reb, mu'reblerin de mebnî olmasına etki eden genel ilke olduğu hakkında ayrıca bk. Ebû Bekir Muhammed b. Sehl b. es-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. 'Abdülhuseyin el-Fetelî (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1420/1999), 2/79.

¹¹ Ergin, "Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine", 175. Nahiv usûlünde başvurulan illet çeşitleri hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Mert, "Başra ve Küfe Ekollerinin Nahiv İhtilaflarında İlet", 26-36.

¹² Bu husus te'âruzu'l-ille bağlamında tartışılan bir hükümün iki illeti olabilir mi? konusu ile irtibatlı olarak da değerlendirilebilir. İlet kavramı bağlamında bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ergin, "Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine", 176.

büyük illete dayalı olarak ibtidâen ortaya konulan hükümler arasından tercihte bulunduğu görülecektir. Bu tür bir faaliyet, illet ve kıyas gibi kavramların fıkıh ilminde de kullanılmasından destek alınarak¹³ fıkhıdaki tercih ehli müçtehidin faaliyetine benzetilebilir.

1. İslâm İlim Geleneğinde İlet Düşüncesi ve Hükümlerdeki İhtilafların Bir İlkeye Dayalı Olarak Çözümlemesi

Nahiv kurallarının bir illete bağlanması süreci başlangıçta tamamen Arapların kendi selâkalarına göre kullandıkları ifadeler üzerinden yürütülmüştür. Bu süreç sonraki döneme göre daha doğal bir süreç olarak değerlendirilebilir.¹⁴ Ancak nahiv ilminin bu konuda, özellikle sonraki dönemlerde, diğer ilimlerden etkilendiği de bir hakikattir. Bunlar arasında özellikle fıkıh, mantık ve kelâm ilimleri dikkat çekmektedir.¹⁵ Zira akıl yürütmenin en temel yolu olarak¹⁶ görülen kıyas bu ilimlerin her birisinde bir sonuca ulaşma usûlü olarak kullanılmakta ve bu usûl illete dayalı olarak işlev görmektedir. İnsanın en temel melekesi olan dil de aslında temelde insanın çocukluğundan beri yapmış olduğu kıyaslamalarla gelişen bir süreçtir.¹⁷ Bu işlev ifade edildiği gibi kıyâslananla (meķîs), kendisine kıyâs yapılan (meķîsun ‘aleyh) arasında bir bağ kurarak olur. Bu bağ da illetle kurulur. Burada verilecek olan bilgiler nahiv usûlü içinde kıyas, illet ve bizim illetlere dayalı verilen hükümler arasında tercih etmede kullanıldığını ifade ettiğimiz “ilke” düşüncesine dair bazı ipuçları verecektir. Bu açıdan bu başlık makâlenin temel konusu açısından önem arz etmektedir.

İlet aslında her bir disiplinde hükmün kendisine bağlandığı bir vasıftır ve süreçte asıl olan bu vasfın tanımının nasıl yapıldığı ve şayet varsa farklı vasıflar arasında hükmün ilgili vasfa bağlanmasını makul kılan özelliklerin neler olabileceğidir.¹⁸ İlet kelimesinin tanımıyla ilgili olarak, sirâyet ettiği şeyin hâlini değiştiren veya asıldaki hükmün kendisi aracılığıyla fer’lere geçtiği vasıf olduğunu zikretmekle yetinelim.¹⁹

Başlangıçta her üç disiplinde de görüşlerine deliller serdetme veya yeni hükümler ortaya koymada işletilen ve geliştirilen, fıkıh ve nahiv usulünde kıyâs, kelâm ilminde ise şâhidin gâibe kıyâs edilmesi diye isimlendirilen bu akıl yürütme tarzının aslında temelde Aristo mantığına dayandığını ifade etmek gerekir.²⁰ Zira özellikle Abbâsîler dönemine gelindiğinde Aristo mantığı, ister dînî ister müspet ilimler alanında olsun, yapılan

¹³ Nahivdeki illet ile fıkıh ilmindeki kıyasında karşılaştırmalı bir değerlendirmesi için bk. Sevinç, *Arapçada İlet Nazariyesi*, 15, 21-23.

¹⁴ Mâzin el-Mübârek, *en-Nahvu’l-‘Arabî neş’etuhâ ve tatavvuruhâ* (Kahire: el-Mektebetu’l-Hadîse, 1965), 60-69; Furkan Semih Yaman, *İbnü’l-Enbârî’nin Esrârü’l-‘Arabiyye Adlı Eserinin Metodolojik İncelemesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 29-30.

¹⁵ Ergin, “Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine”, 160.

¹⁶ ‘Ali Sâmi en-Neşşâr, *Menâhucu’l-bahs müfekkiri’l-İslâm ve’ktişâfi’l-menheci’l-‘ilmî fi’l-‘âlemi’l-İslâmî* (Beyrut: Dâru’n-Nahdati’l-‘Arabî, 1984), 68; Necip Taylan, *Mantık Tarihçesi Problemleri* (İstanbul: Marifet, 1996), 149; el-Mübârek, *en-Nahvu’l-‘Arabî*, 51.

¹⁷ Temmâm Hassân, *el-Luġa beyne’l-mi’yâriyye ve’l-vasfiyye* (Kahire: ‘Âlemu’l-Kutub, 2000), 39.

¹⁸ İlyas Yıldırım, *Hanefî Usûl Geleneğinde İlet Tespit Yolları* (Ankara: İlâhiyât, 2020), 18-19.

¹⁹ Yıldırım, *İlet Tespit Yolları*, 24-25.

²⁰ en-Naşşâr, *Menâhucu’l-bahs*, 111.

tartışmalarda temel işleyiş ölçütü konumundaydı.²¹ Ancak tabii ki İslâm âlimleri bu akıl yürütme şekline birçok katkıda bulunmuşlardır.²²

Fıkıh usulünde, kıyâsın işleyişi ve bu terim içerisinde illetin nerede ve nasıl bulunduğu üzerinde durulmaktadır. Usûl tarihinde kıyas/illet konusu iki dönem içerisinde ele alınmaktadır. Bunlar klasik dönem ve klasik sonrası dönemdir. Klasik dönemde illet temel olarak aklî ve şer'î illet olarak iki kısımda ele alınmaktadır. Aklî illet hükmü zorunlu olarak gerektirirken şer'î illet hükme dair bir emâre veya alâmet mahiyetindedir. Buna göre şer'î illetler, hükmü gerektirmeleri bakımından mecâzî illettirler. Onların hükümle irtibatı ismin müsemma ile olan irtibatı gibidir. Bu bakımdan şer'î illetler semâya dayalıdır. Semâ (işitme) imkân, kabiliyet ve yeterlilikleri değişebildiğine göre buna dayalı hüküm de değişebilir. Bu aynı zamanda illetin birden çok olması sonucunu da ortaya çıkarmaktadır. Burada şer'î illete/semâya dayalı hüküm vermeyi mümkün kılan şey bu illetin hükmü gerektiren (lâzım) vasıflardan birisi olmasıdır. Hükme esas alınan asıldaki vasıfların tamamı birden illet olamaz. Zira bu durumda asıl ile fer' birbirinin aynı olur.²³

Nahiv usulünde kıyâsa mesnet teşkil eden lâzım vasıf, ister mervî isterse de mesmû malzeme olsun belli bir dil olgusunun bütün bu örneklerde muţtarid olarak bulunmasıdır. Bu fıkıh usulündeki lazım vasma benzer. Bu muţtarid durumdan nahiv usûlcüleri belli bir kural çıkarırlar ve onu asıl kabul ederler. Bu sebeple muţtarid bir durum arz etmeyen şâz kullanımlar esas kabul edilmez. Bu nahiv kıyâsının birinci önemli aşamasıdır. İkinci aşama ise aradaki benzerliğe dayalı olarak asıllardaki bu muţtarid durumdan elde edilen hükmün aradaki benzerlikten (illet) dolayı daha sonra karşılaşılan örneklere de uygulanmasıdır.²⁴

Fıkıh usulünün klasik öncesi döneminde illetin semâya dayanması, konunun başında ifade edildiği gibi, nahiv illetlerinin de başlangıçta selîkaya dayanıyor olmasına benzemektedir. Zaten nahiv usulünde illetin selîkaya dayalı olması da kıyâsın veya nahivde illete dayalı hükmün semâya dayanması demektir. Zira ister yeni dil öğrenen bir insan olsun –bu, ana dilini öğrenen bir çocuk olabileceği gibi yabancı bir dil öğrenen bir kişi de olabilir- isterse de farklı bir durumla karşılaştığında yeni cümleler kurmak durumunda olan ana dili konuşan birisi olsun her ikisinde de semâ, kendisini test edeceği ve kendisine kıyaslamalar yaparak yeni ifadeler geliştirebileceği zemini oluşturur.²⁵

Semâ bu yeni kullanımları üretmeye imkân sağlarken aynı zamanda yeni üretilen kelime ve ifadelerin uygun olup olmadığına dair ölçüt de sağlamaktadır. Zira gazete, kitap vb. mecrâlarda sıklıkla kullanılan kelime ve ifadelerin sadece kıyâsa uygun olması yeterli olmamakta aynı zamanda bunların zevk-i selîme/semâya uygun olması da gerekmektedir. Kıyasta aslanan cârî uygulamaya (semâya) uygun olmasıdır.²⁶ Ancak yine de bu, kıyas sonrası elde edilecek neticenin tek, genel geçer ve sabit olacağı anlamına

²¹ Hassân, *el-Luğâ*, 44-45. Nitekim nahiv usûlü alanında bu kavramı ilk olarak kullanıp geniş çaplı olarak ele alarak ilk kişinin İbn Ebî İshâk el-Hadramî olduğu söylenmektedir. Ancak bu, kavramı ilk olarak ortaya kayma anlamında değil daha önce ortaya konan bir usûlün farklı bir alanda ele alınıp geliştirilmesi şeklinde olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. 'Ali Ebu'l-Mekârim, *Usûlü't-tefkîri'n-nahvî* (Kahire: Dâru Ğarîb, 2007), 25-26; el-Mübârek, *en-Nahvu'l-'Arabî*, 52-53.

²² en-Naşşâr, *Menâhucu'l-bahs*, 68.

²³ Yıldırım, *İllet Tespit Yolları*, 19-32.

²⁴ Ebu'l-Mekârim, *Usûlü't-tefkîri'n-nahvî*, 27.

²⁵ Hassân, *el-Luğâ*, 39-40.

²⁶ Hassân, *el-Luğâ*, 42, 46.

gelmez. Zira nahiv tarihi kıyâsa dayanılmasına rağmen aynı meselede bu tür farklı görüşlere oldukça fazla örnek sunan geniş bir alandır.²⁷ Çünkü her semâda yapılan işlem aynı olsa da; ses imkânları, konuşma âdetleri, dinleyicinin dikkati ve dinleme organlarının hassasiyeti ve dikkatsizlik gibi etkenler, elde edilen verilerde dolayısıyla bu verilere dayalı olarak varılacak netîcelerde farklılıklara sebep olmaktadır. Dolayısıyla nahiv usulünde asıl da olsa semâya dayanıldığında farklı esaslar ve bu esaslara dayalı olarak farklı illetler ve hükümler ortaya çıkacaktır. Söz gelimi Ebû Ca'fer el-Mansûr'a nispet edilen: ²⁸ *أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ* ²⁹ *لَمْ* edatından sonra muzârî fiilin mansûb okunduğuna dair rivâyetten hareketle bu şekildeki bir i'râbın câiz olduğu şeklindeki yaklaşım bunun bir örneğidir. Zira bu muhtemelen dinleyicinin semâsındaki bir hatadan kaynaklanmıştır.²⁹

Temel alınan ve sonraki kıyaslara esas teşkil edecek mu'ttarid husustaki farklılığın bir diğer sebebi de bu esasın kimden alındığıyla alakalı olabilir. Zira bu kişiler bâdiyenin bedevileri olabileceği gibi şehrin fasihleri (hâdarî) de olabilir. Dolayısıyla herhangi bir eğitimden geçmemiş bedevîlerden semâ yolu ile alınan birincil örneklerle; Kur'ân, hadîs, şiir vb. gibi araçlar aracılığıyla belli bir eğitimden geçmiş ve daha üst bir kültür seviyesine sahip kimselerden alınanlar birbirinden farklı olacaktır.³⁰

Neticenin tek, genel geçer ya da sabit olmamasının en önemli sebebi belki de nahiv kıyasının dayandığı, az önce söz edilen, mu'ttarid durumdur. Mu'ttarid olduğu söylenen dayanak acaba bütün nahiv âlimleri veya ekolleri için mu'ttarid midir? Söz gelimi bu belirlenirken doğrudan kullanım mı esas alınmaktadır yoksa belli bir esası doğrulama sadedinde veriler ele alınmakta ve veriler ona göre mi değerlendirilmektedir.³¹

Tekrar fıkıh usûlündeki illet konusuna dönecek ve nahiv illeti ile mukâyesesine bakacak olursak bu ilmin klasik sonrası döneminde illetin ele alınışına bakmak gerekir. Bu dönemde illet genelde hükmün kendisi ile gerekli olduğu vasıftır. Ancak bu dönemde illet, hükmü zorunlu olarak gerektiren bir şey olmanın ötesinde ona delâlet eden, onu tanıtan bir mana ve sebep olarak ele alınmaktadır. Bu tür vasıflandırmalar illet ile hüküm arasındaki irtibatı gösterir mâhiyettir. Ayrıca bu dönemde hükmün illete dayalı olarak ibtidâen ortaya konulması durumu herhangi bir aracı olmama anlamındadır. Buna göre usûlcülerin genel tavrına göre illet ne hükmü zarûrî ve kesin bir şekilde gerektiren bir akîl illettir ne de sadece hükme işâret eden bir delâlet veya göstericidir.³² Zira her ne kadar illet hükmü zorunlu kılmasa da illet ile hüküm arasında, aradaki güçlü bir bağdan dolayı bir lâzım-melzûm ilişkisi vardır. Fıkıh usulünün klasik sonrası dönemindeki özetle verilen bu kıyas yaklaşımı nahiv usûlündeki, makalenin giriş kısmında işaret edilen çalışmalarda

²⁷ Benzer değerlendirmeler için bk. Hassân, *el-Luğa*, 49-50.

²⁸ İnşirâh 94/1.

²⁹ Ebu'l-Mekârim, *Usûlü't-tefkîri'n-nahvî*, 34-35. Kıyasa dayalı hükümlerin farklılığının ötesinde asıl ile fer' arasındaki irtibatın farklı açılardan ele alınması sebebiyle nahiv usulünde kıyasın tanımında bile farklılıklar görülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bk. Abdulkadir Kışmîr, *Dilde Kıyas (Başra ve Kûfe örneği)* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018), 23-25.

³⁰ Ebu'l-Mekârim, *Usûlü't-tefkîri'n-nahvî*, 37-38.

³¹ Ebu'l-Mekârim, *Usûlü't-tefkîri'n-nahvî*, 31-32. Aslında buradaki sorun biraz da dili inceleme usulü ile ilgili bir durumdur. Nitekim Temmâm Hassân ilkesel (mi'yârî) veya betimlemeci (vasfî) dil anlayışı ile ilgili değerlendirmelerinde yer vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Hassân, *el-Luğa*, 11-14. Benzer bir işaret için bk. Ebu'l-Mekârim, *Usûlü't-tefkîri'n-nahvî*, 41.

³² Yıldırım, *İllet Tespit Yolları*, 34-41.

ifade edildiği üzere artık semâ/selîka sonrası birincil ve pek itibar görmese de ikincil illetlere dayalı hüküm verme aşamasına denk gelmektedir.

İslâmî mantık ilminde³³ kıyâs iki önerme üzerine kurulu olarak işleyen bir netîce çıkarma faaliyetidir. İslâm mantığında bu önermeler arasındaki tertîb önemlidir. Zira önce küçük sonra büyük önerme zikredilir. Bu iki önerme bir orta önerme ile birbirine bağlanır. Bu işlemle aslında yeni bir şey ortaya konulmamaktadır. Zira hem büyük hem de küçük önermede olan bir hüküm, orta terim aracılığıyla daha husûsî olan küçük önermeden daha umûmî olan büyük önermeye nakledilmiş olur.³⁴ Bu durum bazı fıkıh usûlü âlimlerinin fıkihta kıyasın yeni bir hüküm ispat edici değil mevcut hükmü izhâr edici olduğu şeklindeki yaklaşımlarına benzemektedir.³⁵ Arap dili açısından bakıldığında bu Temmâm Hassân'ın (1918-2011) aslında arada bir benzerlik olsa da kapsamlı bir tümevarım sonrası elde edilen kurallar çerçevesinde her bir örneğin tek başına ele alınması gerektiği şeklindeki yaklaşımına benzemektedir.³⁶ Çünkü böyle bir inceleme fer'de kapalı kalan hükmün ortaya çıkarılması (izhâr) imkânını verecektir.

Zira nahiv usulünde de illete dayalı kıyâs yeni bir şey ihdâs etmemekte, semâ ile elde edilen asıllardan belli alakalar/illetler kurarak elde edilen kurala göre daha sonra karşılaşılan veriler değerlendirilmeye tabi tutulmaktadır. Bu da mantikî kıyâstaki aslında gelen geçer olanın (asıl-büyük önerme) hükmünün daha husûsî olan örneklere (fer'-küçük önerme) aktarılması gibi bir zihinsel işlemi resmetmektedir. Ancak nahivdeki bu asıl ile fer' arasındaki râbitayı sağlayan câmi unsur kesinlik arz etmez.³⁷ Bu, iki şeyi ifade eder. Birincisi: Nahivde illete veya asıl ile fer' arasındaki câmi vasfa mebnî olarak yapılan kıyâsta, daha önce de ifade edildiği gibi, genel geçer ve kesin bir netîce elde edilmiş olunmaz. Yani bu daha önce bahsedilen bir aklî kıyas değildir. İkincisi: Durum böyle olunca aynı meselede çok çeşitli görüşlerin ortaya çıkması kaçınılmaz olur.³⁸ Bu da farklı görüşler arasında tercihte bulunurken belli bazı ilkelere dayanılmasını gerektirir.

Diğer taraftan benzer değerlendirme fıkıh usûlü ile mantıktaki kıyâsta da yapılabilir. Zira mantıktaki kıyas ile fıkıh usûlü arasındaki kıyas her ne kadar şekil olarak farklı olsa da her ikisinde de belli öncüllerden bir neticeye varılmaya çalışılmaktadır. Fıkıh usulünde sonuca ulaşmayı sağlayan asıl ile fer' arasındaki lâzım-melzûm irtibatı ile hükmü nakletmeyi sağlayan illet iken mantıkta bu büyük önerme ile küçük önerme arasında irtibatı kuran orta terimdir. Zira mantık önermesinde de sonuca ulaşmayı mümkün kılan şey bu iki önermeyi birbirine bağlayan orta terimdir.³⁹ Belki de aradaki en önemli fark mantıktaki iki önermeden zarûfî olarak sonucun çıkmasıdır⁴⁰ ki buna göre bu, fıkıhla ilgili bahiste dile getirilen aklî önermedir.⁴¹ Fıkıh usulünde ise böyle bir zaruretten söz edilmemiştir. Bütün bu farklılıklar bu disiplinlerde bir mesele hakkında birden çok hükmün ortaya çıkmasının sebebinin açıklar mâhiyettir.

³³ Burada İslâmî vasfının kullanılmasının sebebi İslâm filozoflarının mantık ilmine, temel Aristo mantığında olmayan form ve içerikler eklemiş olmalarındandır. bk. en-Neşşâr, *Menâhîcu'l-bahs*, 68.

³⁴ en-Neşşâr, en-Neşşâr, *Menâhîcu'l-bahs*, 70-71.

³⁵ Muhammed Ebû Zehrâ, *İslâm Hukuku Metodolojisi (Fıkıh Usûlü)*, çev. Abdulkadir Şener (Ankara: Fecr Yayınları, 1997), 195.

³⁶ Hassân, *el-Luğâ*, 48.

³⁷ Ebu'l-Mekârim, *Usûlü't-tefkîri'n-nahvî*, 77-78.

³⁸ Benzer bir değerlendirme için bk. Ebu'l-Mekârim, *Usûlü't-tefkîri'n-nahvî*, 79, 119.

³⁹ Taylan, *Mantık*, 151.

⁴⁰ Taylan, *Mantık*, 151.

⁴¹ Benzer bir değerlendirme için bk. el-Mübârek, *en-Nahvu'l-'arabî*, 75.

İllete dayalı olan kıyâsın neticeyi zorunlu olarak gerektirmesi konusunda nahiv usulündeki kıyâsın fıkıh usûlü kıyâsına mantıktan daha yakın olduğu söylenebilir. Zira illete dayalı nahiv kıyâsında aklî önerme gibi bir durumun olmadığı açıktır. Aksi takdirde nahiv ekolleri arasında hatta bunların kendi içerisindeki ihtilâflardan söz etmek mümkün olmazdı. Fıkıh usulündeki kıyâs daha çok, daha önceki öncüllerden (mervî veya mesmû' asıllar) elde edilen muţtarid durumdan elde edilen kurala dayalı olarak konuşanı mümkün merteye hataya düşmekten korumak amacına mâtuf bir uygulamadır.⁴² Söz konusu öncüllerde olduğu var sayılan muţtarid durum değerlendirmesi ise örneğe bakan kimseye göre farklılık gösterebilir. İşte bizim ihtilâfların faslında veya ihtilaflar arasından tercihte bulunurken "ilke" şeklinde bir alt kavramı gündeme getirmemizin sebebi budur.

Kelâm ilminde kıyâsa dayalı istidlâl yöntemi genel olarak *kıyâsu'l-ğâib 'ale'l-şâhid* (görülmeyen görülene kıyâsı) veya *istidlâl bi's-şâhid 'ale'l-ğâib* (görünenden hareketle görünmeyen hakkında hüküm çıkarma) şeklinde isimlendirilmektedir. Burada da kendisine kıyâs edilen, kıyâs edilen ve illet şeklinde üç unsur vardır. Kelâm âlimleri aslın hükmünü fer'e taşıırken usûl âlimlerinden farklı olarak illet dışında; şart, delîl, tanım ve hakikat gibi şeyleri de dikkate almışlardır. Burada da temel işleyiş, ister illet ister şart veya tanım ve hakikat yoluyla olsun asılda (şâhid) olan hükmü/sıfatı akıl yürütme açısından fer' olan gâibe yükleme şeklindedir.⁴³ Bu iki unsurdaki ortak olan bu vasfın gerçekliği her iki tarafta da bulunması zorunludur.⁴⁴ Buradan hareketle kelâmdaki bu istidlâl türünün daha önce bahsedilen aklî önermeye/istidlâle benzediği⁴⁵ ve bu açıdan nahiv usulündeki kıyâstan ayrıldığını söyleyebiliriz.

Bu başlık altında verilen bilgilerden hareketle son olarak şunu ifade etmek gerekir ki nahiv usulünün ortaya çıkıp teşekkül etme bakımından kendisinden daha önceki veya yakın bir tarihe denk gelen; fıkıh, kelâm ve mantık gibi ilimlerden etkilenmiş olması gayet doğal bir durumdur. Zira birbiri ile konusu Kur'ân ve ilâhiyat meseleleri olması bakımından hem inceleme alanı hem de ortaya çıktıkları sosyal ve kültürel ortamın aynı olması dolayısıyla bu ilimlerin birbirini etkilemesi ve birbirinden etkilenmesi anlaşılabilir bir durumdur.⁴⁶

2. Ebu'l-Berekât el-Enbârî ve Esrâru'l-'Arabiyye Adlı Eserinde Nahvin İlkelerine Dair Örnekler

Bu bölümde sırasıyla, önce eserini konu edindiğimiz Ebu'l-Berekât el-Enbârî (ö. 577/1181) kısaca tanıtılacaktır. Ardından müellifin ele alınan eseri *Esrâru'l-'arabiyye* hakkında kısaca bilgi verilecek ve son olarak da el-Enbârî'nin eserinde, bazı nahiv meselelerindeki ihtilafları belli ilkelerden hareketle nasıl faslettiği ilke tahlilleri ile ele alınacaktır.

⁴² Ebu'l-Mekârim, *Usûlü't-tefkîri'n-nahvî*, 30.

⁴³ en-Neşşâr, *Menâhucu'l-bahs*, 132-134; Hilmi Demir, *Delîl ve İstidlâlin Mantıkî Yapısı İlk Dönem Sünnî Kelâm Örneği* (İstanbul: İsam Yayınları, 2012), 185-186, 194-195. İbn Cinnî kelâm kıyâsının hisse dayalı olması bakımından nahivdeki kıyâsa daha yakın olduğunu ifade etmektedir. Zira nahiv kıyâsı da temelde semâya (duyma-his) dayanmaktadır. bk. Ebu'l-Feth 'Osmân İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed 'Ali en-Neccâr (Kahire: Dâru'l-Kutubî'l-Mısriyye, ts.), 1/48.

⁴⁴ Demir, *Delîl ve İstidlâlin Mantıkî Yapısı*, 190.

⁴⁵ Demir, *Delîl ve İstidlâlin Mantıkî Yapısı*, 194. Nahiv-kelâm kıyâsı arasındaki mukâyeseden hareketle benzer bir değerlendirme ve buradan hareketle fıkıh, kelâm ve nahiv kıyâsı arasındaki bir derecelendirme için bk. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed 'Ali en-Neccâr, 1/145.

⁴⁶ el-Mübârek, *en-Nahvu'l-'arabî*, 79-80.

2.1. Ebu'l-Berekât el-Enbârî

İbnu'l-Enbârî diye de anılan el-Enbârî, genel kabule göre, hicrî 513/1119'da Enbâr'da doğmuştur.⁴⁷ İlköğrenimini Hâlîfe b. Maḥfûz el-Müeddib'ten almıştır. Daha sonra başta babası olmak üzere bazı aile büyüklerinden de öğrenim gören Enbârî ailesiyle Bağdât'a göç ederek eğitimine oradaki meşhûr Nizâmiye Medresesi'nde devam etmiştir. Bu medresede çeşitli dînî ilimlerin yanında Arap dilinin farklı dallarında; İbnu's-Şecerî (542/1148), Ebû Mansûr el-Cevâlikî (540/1145) gibi dil âlimlerinden dersler almış ve Ebû Sa'îd es-Sîrâfî'nin (368/979) Sîbeveyh'in (180/796) *el-Kitâb* adlı esere yazdığı şerhini okumuştur. Daha sonra okuduğu medreseye nahiv müderrisi⁴⁸ olan el-Enbârî aralarında; İbnu'd-Deḥḥân (569/1174), Abdullatîf el-Bağdâdî (629/1231) ve İbnu'd-Dübey'sî (637/1239) gibi âlimlerin bulunduğu öğrenciler yetiştirmiştir.⁴⁹ Kaynakların el-Enbârî'nin öğrencileri hakkında fazla bilgi vermemesinin bir sebebi kendisini te'lîfe adanmış olması sebebiyle fazla öğrenci yetiştirememesi olabilir.⁵⁰ Ancak bu onun daha hayattayken nahiv alanında kendisine referansta bulunulacak kadar meşhûr olmasına mâni olmamıştır.⁵¹

el-Enbârî hayatının sonunda evine kapanmıştır. Halîfe dâhil hiç kimseden bir şey kabul etmeyen, babasından kalan mirasla geçinmeyi tercih eden el-Enbârî, münzevî bir hayat içerisinde kendisini ibâdet ve te'lîfe vermiş ve 577/1181'de geldikten sonra bir daha hiç ayrılmadığı Bağdât'ta vefât etmiştir.⁵²

Kaynaklarda kendisine, ağırlıklı olarak Arap dilinin farklı alanları olmak üzere, farklı ilim dallarında telif edilmiş elli ilâ yüz arasında eser isnat edilen⁵³ el-Enbârî'nin yirmi iki eseri günümüze ulaşmıştır.⁵⁴ Bu makalenin konusunu teşkil eden *Esrâru'l-'Arabiyye* de bunlardan birisidir.

2.2. Esrâru'l-'Arabiyye

el-Enbârî teşekkül bakımından daha sonraki bir döneme denk gelen Bağdat Dil Mektebi'ndendir. Bu mektebin genel tabiatında tebârüz eden özellik müellifte de söz konusudur.⁵⁵ Bu özellik daha önce teşekkül etmiş olan Başra ve Küfe ekolleri görüşleri arasında seçmeci bir tavrın sergilenmesidir.⁵⁶ Daha sonraki bir dönemde yaşamış olmak

⁴⁷ Kemâluddîn Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân Muhammed b. Ebî Sa'îd el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, thk. Berekât Yûsuf Hebbû (Beyrut: Dâru'l-Erkâm b. Ebî'l-Erkâm, 1420/1999), 1; Fâdil Sâlih es-Sâmerrâî, *Ebu'l-Berekât el-Enbârî ve dirâsâtuhu'n-nahviyye* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1437/2016), 20.

⁴⁸ Celâluddîn 'Abdurrahmân es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Şam: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 2/86; el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, thk. Berekât Yûsuf Hebbû, 14.

⁴⁹ Hulusî, Kılıç, "Enbârî, Kemâluddîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/172. el-Enbârî'nin hocaları ve öğrencileri hakkında daha tafsilatlı bilgi için bk. es-Sâmerrâî, *Ebu'l-Berekât el-Enbârî*, 31-36.

⁵⁰ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, thk. Berekât Yûsuf Hebbû, 13-14.

⁵¹ Ebu'l-'Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zemân*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrût: Dâru Sâdir, 1398/1978), 3/139.

⁵² es-Semârrâî, *Ebu'l-Berekât el-Enbârî*, 21. Kılıç, "Enbârî, Kemâluddîn", 11/172.

⁵³ el-Enbârî'nin faklı ilim dallarında telif ettiği eserlerin uzunca bir listesi için bk. es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/86.

⁵⁴ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, thk. Berekât Yûsuf Hebbû, 16; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, thk. İhsân 'Abbâs, 3/139; Kılıç, "Enbârî, Kemâluddîn", 11/172.

⁵⁵ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, thk. Berekât Yûsuf Hebbû, 18.

⁵⁶ Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1968), 245.

aslında müellife bir imkân da sunmaktadır. Bu imkân, nahiv alanında hem usûl hem de furû' açısından ciddi bir müktesebâtın meydana gelmiş olmasıdır. Bu durum kendisine sahip olduğu dil kabiliyeti ile bütün bu birikimi inceleme, değerlendirme, tenkît ve teyitten geçirerek dil sahasında ortaya orijinal bir tavır koyma imkânı sağlamıştır.

Konusu genel olarak nahivle ilgili görüşlerin ve ıstılahlarının, isimlendirilmesinin sebeplerinin ortaya konulması olan bu eserde el-Enbârî usûl olarak, birbirine muhalif görüşlerin olduğu konuları ele almıştır. Her ne kadar o genelde Başra ekolünün görüşlerini benimsese de eserinde delilleriyle beraber, kabul etmediği görüşleri çürütme, benimsediği görüşleri de destekleme metodunu takip etmiştir. Eserin muhakkikinin "dil felsefesi" adında –zamanına göre- yeni bir bilim dalının doğuşunun emâresi olarak tavsîf ettiği bu eser aslında müellifin daha önce kaleme aldığı *el-İnsâf fî mesâilî'l-hilâf* adlı eserinin özü ve özeti mahiyetindedir.⁵⁷ Bu da aslında eserin kristalize edilmiş olmasını sağlayan sebeplerden birisidir. Diğer taraftan İbn Hallikân, el-Enbârî'nin bu eserini "kolay anlaşılır ve çok faydalı"⁵⁸ olmakla tavsîf etmektedir. Ayrıca onun, eseri müellifin eserleri ile ilgili bahsin en başında zikretmesi ayrıca ona vermiş olduğu önemi de gösterir mahiyettedir.

2.3. Esrâru'l-'Arabiyye Adlı Eserde Nahvin İlkeleri

Bu bölümün alt başlıklarını, ilgili eserde tespit edebildiğimiz ve belli bazı illetlere dayalı olarak Başra ve Kûfe ekollerinin ihtilaf ettikleri meseleler arasından el-Enbârî'nin kendilerine dayanarak tercihte bulunduğu ve bizim "nahvin ilkeleri" diye ifade ettiğimiz ilkeler oluşturacaktır. Usûl olarak önce illetleri ile beraber mesele hakkında ortaya konan görüş farklılıkları verilecek ardından ise el-Enbârî'nin meseleyi ele alışı, ilgili ilke çerçevesinde incelenecektir.

2.3.1. Amelde Etkisi Olmayan Şeyin Amelde Etkisi Olana Muzâf Olmasının Bu Şeyde Bir Etkisi Yoktur

el-Enbârî bu ilkeyi mef'ûlün bihte amel eden âmilin ne olduğu ile ilgili meselede dile getirmektedir. Yaygın kabule göre -ki bu Başra ulemâsının görüşüdür- bu âmil sadece cümlenin fiilidir. Ancak nahiv ulemâsının bazısına göre ise, ki Kûfe ehlinin genel kabulü bu şekildedir, bu âmil fiille beraber fâildir.⁵⁹ Yani bu görüşe göre mef'ûlde iki âmil söz konusudur. Kûfe ehline göre fiil ve fâilin mef'ûlde beraberce âmil olmasının sebebi, ister lafzen ister takdîren olsun mef'ûlün ancak bu ikisinden sonra geliyor olmasıdır. Zira onlara göre bu konuda fiil ve fâil tek bir şey hükmündedir.⁶⁰ Başra ehlinin bu konudaki delili ise fiilin amelde bir payı olmasına rağmen fâilin böyle bir durumu olmamasıdır. Ve onlara göre bu herkesçe müsellem bir gereçtir.⁶¹

Müellif Kûfe ehlinin görüşünün doğru olmadığı kanaatindedir. Zira ona göre fâil de mef'ûlün bih de isimdir. Ve bu ikisi ismiyyet vasfında eşit olunca bunların birbiri üzerinde amel etmesi ona göre mümkün değildir. Çünkü birisini diğerine bu konuda tercih etmeye sebep olacak bir üstünlüğü yoktur. Diğer taraftan fiilin amelde etkisi olduğu ise icmâ

⁵⁷ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, thk. Berekât Yûsuf Hebbû, 18.

⁵⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsân 'Abbâs, 3/139.

⁵⁹ Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa'îd el-Enbârî, *el-İsnâf fî mesâilî'l-hilâf beyne'n-nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Kahire: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-'Arabî, 1961), 1/78-79.

⁶⁰ el-Enbârî, *el-İnsâf*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, 1/79-80.

⁶¹ el-Enbârî, *el-İnsâf*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, 1/80.

konusudur. Tam bu noktada el-Enbârî başlığa taşıdığımız ilkeyi dile getirerek ihtilafi fasletmektedir. Bu ilkeye göre 'amelde etkisi olmayan bir şeyin (burada fâil), amelde etkisi olan bir şeye (fiil) eklenmesi onun, yani amelde etkisi olmayan öğenin, amelde bir etki sahibi olmasına sebep olmaz.⁶²

2.3.2. Bizâtihi Müstakil Olup Takdîrden Müstağnî Olan Söz, Takdîre İhtiyacı Olan Sözdten Evlâdır

Müellif tarafından bu ilkenin dile getirildiği mesele taaccüb-u evvel kalıbıdır (مَا أَفْعَلَهُ). Ona göre bu kalıpta başka bir harf değil de ما'nın kullanılmasının sebebi bu kelimenin sahip olduğu ziyâdesiyle belirsizlik (ibhâm) durumudur. Zira ona göre bir şey ne kadar kapalı, muğlak ve tabiri câizse esrarlıysa o kadar ilgi çeker veya ürpertir.⁶³ Bu şaşırma ve ürpermenin sebebi, meydana gelen şeyin sebebinin ne olduğunun bilinmemesi de olabilir.⁶⁴

Bu meselenin bir diğer boyutu, ilgili harfin manasının ne olduğu meselesidir. O bu konuda Başra dil mektebi içerisindeki iki farklı eğilime yer vermektedir. Bunların birincisi başta Sîbeveyh (180/796) olmak üzere Başra dil mektebi nahiv ulemâsının çoğunluğuna ait olan görüştür. Bunlara göre bu kelime شيء manasındadır. Bu mekteb içerisindeki diğer görüş ise bu harfin الذي manasında olduğu şeklindedir. Bu takdirlerin her ikisinde de شيء ve الذي kelimeleri ibtidâ ile merfûdur. Birincisinde haber, أحسن kelimesi ikincisinde ise ism-i mevsûlün sılasıdır. Bu durumda ikinci ifadede cümlenin haberi mukadder kalmaktadır⁶⁵ ve ifadenin takdîri el-Enbârî'ye göre; اللّٰذِي أَحْسَنَ زَيْدًا شَيْءًا. şeklinde olmaktadır. Hâlbuki birincisinde ما harfinin شيء manasında olduğunu ifade etmek ayrıca bir kelime takdirinde bulunmaya gerek bırakmamaktadır.⁶⁶

Kitabın tanıtımı ile ilgili başlık altında ifade edildiği gibi müellif seçmeci vasfı ile ma'rûf Bağdat mektebindendir ve o tavrını genelde Başra ekolünün görüşlerinden yana kullanmaktadır. Burada ise mekteb içerisinde bir ihtilaf söz konusudur. Dolayısıyla el-Enbârî bu iki görüş arasında bir tercih yapmak durumundadır. Bunun için bir ilkeye dayanması gerekmektedir. İşte o bu konuda başlığa taşıdığımız, 'söz herhangi bir takdire gerek olmadan kendi başına kâim olduğunda (birinci görüş) bu, herhangi bir takdîre ihtiyaç duyan sözdten daha evlâdır' ilkesinden hareketle Sîbeveyh'in içerisinde bulunduğu Başra dil mektebi dilcilerinin çoğunluğunun kabul ettiği birinci görüşü tercih etmiştir.⁶⁷

2.3.3 Kendi Başına Müstakil Olup Kendisinde İzmâr Bulunmayan Söz, Kendisinde İzmâr Bulunan Sözdten Evlâdır

Bu ilke müellif tarafından taaccüb-u şâni olarak ifade edilen بِهْ أَفْعَلُ kalıbının tahlîli sadedinde dile getirilmektedir. Müellif konuyu farklı açılardan ele alır ve sözü câr ve mecrûra getirir. Ona göre ifadenin bu kısmı lafzen emir ancak mana itibariyle haber olan

⁶² el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, thk. Berekât Yûsuf Hebbû, 83.

⁶³ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, thk. Berekât Yûsuf Hebbû, 101.

⁶⁴ el-'Ukberî, *el-Lubâb*, thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât, 1/196.

⁶⁵ el-'Ukberî, *el-Lubâb*, thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât, 1/196.

⁶⁶ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, thk. Berekât Yûsuf Hebbû, 101; el-Enbârî, *el-İnsâf*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, 1/147.

⁶⁷ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, thk. Berekât Yûsuf Hebbû, 101.

أَفْعُلْ fiilinin⁶⁸ fâilidir. Nitekim haber cümlelerinde fâilin başına zâid olarak harf-i cer gelebilir ki; bunun Kur'an'dan örneği بِاللّٰهِ وَلِيًّا وَكَفَىٰ بِاللّٰهِ نَصِيرًا ayetidir.⁶⁹

Bu meselede ilke ile ilgili soru şudur: Niçin bu kalıp ifadede zâid bir bâ harfi kullanılmıştır?⁷⁰ Bununla alakalı olarak el-Enbârî iki görüş zikretmektedir. Bunların birincisine göre bu bâ kendisi ile taaccüb kastedilen emir fiil ile bunun kastedilmediği emir fiili birbirinden ayırt etmektir. Diğer görüşe göre ise bu ifadenin takdîri; يَا حُسَيْنُ أَتَيْتُ يَا حُسَيْنُ şeklinde ve أَتَيْتُ fiili bâ harf-i cerri ile müte'addî olduğundan onun yerine geçen fiile de bu harf eklenmiştir. Bu ihtilaf sadedinde dile getirilen bu iki görüş arasındaki tercihi belirlerken müellif 'izmâra gerek olmaksızın bizâtihi müstakil olan söz, izmâra ihtiyaç duyandan kabule daha şâyandır' şeklindeki bu ilkeyi dile getirerek tercihi birinci görüşten yana kullanmıştır.⁷¹

2.3.4. Amelde Fiilin Fer'i Konumunda Olan Şey, Fiili Gibi Çekimlenmez

Arapçada muhâtapın bir şeyin yapılmasını vurgulu bir şekilde talep etme metodundan birisi de igrâdır. عندك، عليك، ورائك vb. belli kelimeler kullanılarak dile getirilen bu metot mana itibarıyla emir ifade eder.⁷² Burada mesele, bu kelimeler fiil manasında olduğuna göre bunların ma'mûlleri bu kelimelerin önüne geçebilir mi geçemez mi, sorusudur. Yani bu konuda ma'mûlün âmîle takdîmi mümkün müdür? Başra mektebine mensup dil âlimlerine göre bu takdîm mümkün değildir. Kûfeli dil âlimlerine göre ise bu mümkündür. Onlara göre bunun delili; Enbârî-eldir. yetia⁷³ كِتَابَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ. âmil-ma'mûl arasındaki bu takdîm-te'hîr konusunda da Başra mektebi dilcilerinin görüşünü benimsemiştir. Ayrıca o bunu destekler mahiyette amel konusunda 'fiilin fer'i olan kelimenin, fiil gibi tasarruf edemeyeceğini' ifade etmiştir.⁷⁴ el-Enbârî fer' oluşun bir "kusur/eksiklik" olduğunu ifade etmekte ve bunun sebebini de igrâda kullanılan kelimelerin fiilden türememiş olmalarına bağlamaktadır.⁷⁵

2.3.5. Mutlak Mukayyetin Aslıdır

İlgili konu fiil veya mastardan hangisinin diğerinin aslı olduğudur. Başka bir ifadeyle bu kelimelerin hangisi diğerinden türemiştir, meseledir. Malum olduğu üzere Başra mektebine mensup dil âlimleri fiilin mastardan, Kûfe mektebine mensup olanlar ise tersine mastarın fiilden türediği görüşündedirler.⁷⁶ Kûfe ehlinin bu konudaki delilleri mastarın fiilin sahih olması durumunda sahih, illetli olması durumunda ise mu'tel olmasıdır.⁷⁷ Başra ehline göre ise mastar mutlak zamana fiil ise mukayyet zamana delâlet eder. Bu sebeple mastar aslıdır.⁷⁸

⁶⁸ Bu kelimenin ne olduğu hakkında farklı görüşler için bk. el-'Ukberî, *el-Lubâb*, thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât, 1/198.

⁶⁹ Nisâ 4/45.

⁷⁰ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, thk. Berekât Yûsuf Hebbû, 106-107; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât, 1/203.

⁷¹ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, thk. Berekât Yûsuf Hebbû, 107.

⁷² İbnu's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. 'Abdulhuseyin el-Fetelî, 1/144; el-'Ukberî, *el-Lubâb*, thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât, 1/459.

⁷³ Nisâ 4/24.

⁷⁴ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, thk. Berekât Yûsuf Hebbû, 132.

⁷⁵ el-'Ukberî, *el-Lubâb*, thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât, 1/461.

⁷⁶ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, thk. Berekât Yûsuf Hebbû, 137-138.

⁷⁷ el-Enbârî, *el-İnsâf*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, 1/235.

⁷⁸ el-Enbârî, *el-İnsâf*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, 1/237.

el-Enbârî bu konuda da Başralı dil âlimlerinin görüşünü benimsemiştir. Müellif eserinde bu görüşün doğruluğuna dair farklı gerekçeler serdeder. Söz gelimi bunlardan birisi bizzat “mastar” isminin manasıdır. Zira bu kelime kendisinden bir şey meydana gelen kaynak, esas gibi manalara gelir.⁷⁹ Bu mesele ile ilgili müellif yukarıda zikredilen, ‘başka bir şeye ihtiyaç duymaksızın bizâtihi kâim olan şey başkasına ihtiyaç duyardan evlâdır’ ilkesine burada da işaret etmektedir. Nitekim mastar zaten kendisi bir isimdir ve başka bir isme ihtiyaç duymaz ancak fiil ifade ettiği mana yanında o manayı gerçekleştirecek bir isme (fâile) ihtiyaç duyar. Bunun yanında müellif mastarın zamanla irtibatı bakımından fiilden farklı olduğunu, zira mastarın zaman bakımından mutlak, fiilin ise mukayyet (sınırlı) olduğu ifade eder. Nitekim fiil ya mâzi ya muzârî ya da emirdir (müstakbel). Buradan hareketle o meselenin halinde, ‘mutlak olanın mukayyet olanın aslı olacağı’ ilkesine dayanmaktadır.⁸⁰

2.3.6. Harflerin Manasına Amel Ettirilmez

Müellif tarafından bu ilke müstesnâda nasb amelini neyin yaptığı tartışması bağlamında dile getirilmiştir. Bu da nahiv ulemâsı arasında ihtilaf edilen konulardan birisidir. Nitekim Başra nahiv ulemâsının genel kabulüne göre istisnâ edatından sonraki isimde nasb amelini bu istisnâ edatı ‘vâsıtasıyla’ ana cümleli fiili yapar. Onlara göre her ne kadar ana cümleli fiili lâzım olsa da nasıl ki lazım fiiller harf-i cerlerle müteaddî oluyorsa istisnâ cümlesinin lâzım fiili de istisnâ edatının kendisini güçlendirmesiyle müte’addî olur. Yani bu şekilde fiil istisnâ edatından sonraki isimde amel eder. Me’ûlün me’ahta vâv harfinden sonra gelen ismin ana cümleli fiili ile mansûb olması da bunun gibidir. Ancak Başra nahiv ulemâsı arasında bu konuda farklı düşünenler de vardır. Söz gelimi ez-Zeccâc (311/923) ve el-Müberred (286/900) bunlardandır. Nitekim ona göre müstesnâda nasb amelini yapan bizzat istisnâ edatı لَّٰلٍ’dır. Çünkü ona göre bu kelime bu konuda أُسْتَنْبِي manasındadır. Aynı yaklaşımla kelimeye farklı bir anlam yükleyenlerden birisi de Kûfe nahiv ulemâsının öncülerinden olan el-Ferrâ’dır (207/822). Ona göre de لَّٰلٍ kelimesi aslında ۞ ve ل kelimelerinden mürekkeptir ve istisnâ cümlesinin durumuna göre aslında var olan ۞’nin manasından dolayı nasb ve ل harfinin manasından dolayı da ref’ amelini yapar.⁸¹

el-Enbârî hem Basrâ ulemâsından olan ez-Zeccâc’ın hem de Kûfe ulemâsından olan el-Ferrâ’nın görüşlerini reddeder. O bu her iki görüşe de aynı ilkedeki hareketle karşı çıkar. Zira ona göre bu görüşlerde harflerin manalarını amel ettirme durumu söz

⁷⁹ Benzer bir değerlendirme için bk. İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-nahv*, thk. ‘Abdulhuseyin el-Fetelî, 1/40.

⁸⁰ el-Enbârî, *Esrâru’l-‘Arabiyye*, thk. Berekât Yûsuf Hebbû, 137. el-‘Ukberî’de bu konuda Başra ulemâsının görüşündedir. O *el-Lubâb’ta* mastarın asıl olmasının gerekçesi ilgili olarak müfret-mürekep ayrımı yaparak; mastar sadece haber bildirdiğinden müfret, fiil, hades ve zaman ifade ettiğinden mürekkep gibidir, umûm-husûs ayrımı yaparak da; mastar, az, çok, mâzî ve müstakbel gibi genel için kullanılabilirken fiil sadece belli bir zaman ifade eder, demektedir. Ayrıca o fiilin mastarda amel ettiği gerçeğinden hareketle fiilin asıl olacağı şeklindeki Kûfe ulemâsının görüşünü reddeder. Zira ona göre kelimenin türlerinden harf de isimde amel eder ancak harf isimden müstak değildir. Ayrıntılı bilgi için bk. el-‘Ukberî, *el-Lubâb*, thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât, 1/260-261.

⁸¹ el-Enbârî, *Esrâru’l-‘Arabiyye*, thk. Berekât Yûsuf Hebbû, 156; el-Enbârî, *el-İnsâf*, thk. Muhammed Muhyiddin ‘Abdulhamîd, 1/261. Hem Başra mektebi ulemâsının genel kabulü hem ez-Zeccâc ve Kûfe mektebinin görüşleri için ve ayrıca bu son iki grubun görüşlerinin niçin kabul edilemeyeceğine dair reddiyeler için ayrıca bk. el-‘Ukberî, *el-Lubâb*, thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât, 1/302-305; İbnu’s-Serrâc, Ebu’l-‘Abbâb el-Müberred’den nakille bu görüşün Bağdat ekolü nahiv ulemâsına ait olduğunu ifade etmektedir. bk. İbnu’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-nahv*, thk. ‘Abdulhuseyin el-Fetelî, 1/300-301.

konusudur. Ancak 'harflerin manalarına amel ettirilmez'.⁸² Çünkü ona göre harfler fiillerin nâibleridir ve ifadede bir kısaltma ve icâz için kullanılırlar. Şayet harflere fiillerin manası yüklenirse bu mana ona göre harflerin yerine getirildikleri bu kısaltma ve icâz amelîyesinin geçersiz olmasına sebep olur. Çünkü harfler aslı olan fiile dönüşmüş olur.⁸³

2.3.7. Harf Başka Bir Harfle Terkip Oluşturduğunda Terkipten Önceki Aslında Olan Özelliğini Kaybeder

Bir önceki ilkenin dile getirildiği mesele el-Enbârî'nin bu ilkeye de işarette bulunduğu yerdir. O bu ilkeyi el-Ferrâ'nın istisnâ edatı *لَا*'nın *لَا* ve *لَا*'dan mürekkep olduğu şeklindeki görüşüne reddiye sadedinde dile getirerek 'başka bir harfle terkip oluşturan harfin manasının terkipten önceki asıl manasından farklı olacağını' ifade eder. Nitekim *لَا* harfi gayrısı mümteni' olduğu için ona bağlı olan şeyin de mümteni' olduğunu ifade eder. Ancak bu harf *لَا* ile terkip oluşturup *لَا* hâlini aldığında manası değişir ve *هَلَّا* manasını kazanır.⁸⁴ Zira ona göre iki veya daha fazla kelimenin bir araya gelip yeni bir kelime (terkip) oluşturması farklı maddelerden müteşekkil yeni bir ürün ortaya çıkarmak gibidir. Nasıl ki bu yeni ürün o ürünü oluşturan unsurların tek tek aynısı değilse, terkip de ilgili kelime birimleri için artık yeni bir durum ihdâs etmiştir ve bu, önceki münferit hallerinden farklı bir durumdur.⁸⁵

2.3.8. Lafzın İhtilafı Mananın İhtilafına İşaret Eder

Bilindiği üzere istisnâ üslubunda cümle tam (müstesnâ minh zikredilmiş) ve müsbet ise istisnâ edatından sonra gelen cümle ya öncesindeki ismin bedeli olarak onun i'râbına uyar ya da istisnâ asıl itibarıyla mansubâtta olduğu için müstesnâ da mansûb olur. el-Enbârî'ye (577/1181) göre bu şekildeki istisnâ cümlesinde müstesnânın bedel olarak değerlendirilmesi ve ona göre i'râb alması daha uygundur. Zira ona göre 'lafızdaki farklılık manada da bir farklılığın olduğu hissini uyandırır.' Dolayısıyla müstesnâ ile müstesnâ minhin bu şekildeki cümlelerde aynı şekilde ifade edilmesi, yani müstesnânın bedel müstesnâ minhin mübdel minhin olarak aynı i'râbı alması, lafızdaki birlikteliği sağlaması ve karışıklığa sebep olmaması açısından daha doğrudur.⁸⁶ Bu yaklaşım, müellifin konuyla ilgili olarak *el-İnsâf*'ta istisnâ cümlesinin tek cümle olarak kabul edilmesi ve istisnâ edatının sadece lazım fiilin geçişli olmasını sağlayan harf gibi cümlemin

⁸² el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, thk. Berekât Yûsuf Hebbû, 156-157; el-'Ukberî de benzer bir şekilde manalara amel ettirmenin muttarit bir durum olmadığına, zira istifhâm ve nefiy edatlarına, manaları dikkate alınarak amel ettirilmediğine işaret etmektedir. bk. el-'Ukberî, *el-Lubâb*, thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât, 1/304.

⁸³ el-Enbârî, *el-İnsâf*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, 1/262-263.

⁸⁴ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, thk. Berekât Yûsuf Hebbû, 158; el-Enbârî, *el-İnsâf*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, 1/264. Terkiplerle beraber terkipteki kelimelerin asıl anlamlarının artık geçersiz olacağına dair değerlendirmeler için ayrıca bk. el-'Ukberî, *el-Lubâb*, thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât, 1/304; İbnu's-Serrâc'ın hangi âmilin amel edeceğinin belli olmadığı böyle bir yaklaşımın hayret verici ve her bakımdan yanlış bir yaklaşım olduğunu ifade etmektedir. bk. İbnu's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. 'Abdulhuseyin el-Fetelî, 1/301.

⁸⁵ el-Enbârî, *el-İnsâf*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, 1/264.

⁸⁶ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, thk. Berekât Yûsuf Hebbû, 158. el-'Ukberî de bu tür cümlelerde müstesnânın bedel olarak değerlendirilmesinin daha doğru olacağını ifade etmektedir. Ona göre bu istisnâ edatının öncesindeki kelime ile (müstesnâ minh) müstesnânın aynı i'râbta olması bu amelî yapanın aynı olması sebebiyledir. Ayrıca müstesnâ da müstesnâ nih de cümlemin asıl ögesidir fudla değildir. Bu açıdan da aynı i'râba sahip olmaları daha uygundur. Ayrıntılı bilgi için bk. el-'Ukberî, *el-Lubâb*, thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât, 1/305.

ana fiilin etkisinin müstesnâya geçmesini sağladığı şeklindeki değerlendirmesi ile de örtüşmektedir.⁸⁷ Zira lafızda farklılığa gitmeden yani yeni bir fiil takdirinde bulunarak bölmeden cümleyi bir bütün olarak ele almak sonrasını bir şekilde aynı fiille bağlamak demektir ki bunun bir şekli de bedeldir.

2.3.9. İki İsim Terkip Oluşturduğunda Harf Manası Kazanırlar

مُدُّ ve مُنْدُ kelimeleri hem harf hem de isim olarak kullanılabilen kelimelerdendir.⁸⁸ Bu kelimeler her iki kullanımda da mebnîdirler. el-Enbârî bu kelimelerin binâ sebebinin harf manasını içermeleri olduğunu ifade eder. Zira ona göre; مَا رَأَيْتُهُ مُدُّ يَوْمَيْنِ وَمُنْدُ لَيْلَتَيْنِ. Zira ona göre; مَا رَأَيْتُهُ مِنْ أَوَّلِ الْيَوْمَيْنِ إِلَى آخِرِهِمَا وَمِنْ أَوَّلِ اللَّيْلَتَيْنِ إِلَى آخِرِهِمَا. demektir.⁸⁹ Yani ona göre bu kelimeler مِنْ ve إِلَى harflerinin manalarını içermektedir.⁹⁰ Dolayısıyla 'isimler harf manasını içerdiklerinde mebnî olurlar.

Müellife göre bu kelimelerden مُدُّ aslî binâ alâmeti olduğundan sükûn üzere mebnî olmuştur. مُنْدُ kelimesinde ise son harf sâkin olduğunda iltikâ-i sakineyn söz konusu olacağından harekelenmesi gerekmiştir ve ona göre kelimenin ilk harfi damme olduğundan onunla uyum sağlaması açısından damme ile harekelenmiştir.⁹¹

Sonuç

Belli bir ilim dalında nispeten daha sonraki bir dönemde yaşamış olmak ilim ehline bir menfaat sağlayabilir. Bu menfaat, kendisinden önce ortaya konulmuş farklı usûl ve bu usûle dayalı olarak şekillenmiş olan bütün görüşler manzûmesini görebilmektir. Bu, ilgili ilim dalını araştırma alanı olarak seçen kimseye mâzinin genel bir fotoğrafını çekme, bu geneli oluşturan cüzlerden bir istikrâya varma, daha sonra bunların öz ve özetini çıkararak ilgili araştırma alanının derin felsefesini bir şekilde kavrama ve sunma imkânı sunabilir.

Bu makalede nahiv tarihi özelinde söylenecek olursa istikrâya mesned teşkil edecek derecede çok görüşün ortaya çıkmasının sebebinin kıyâsa dayalı akıl yürütme olduğu tespit edilmiştir. Zira kıyâsta bulunan kişi, kıyâsta esas alınan kıstas ve malzemeyi alma yolları kaçınılmaz olarak görüş çeşitliliğini ortaya çıkarmıştır. Bunun sebebinin nahiv kıyasının aklî kıyastan daha çok mecâzî kıyas mahiyetinde olduğu görülmüştür.

Nahiv tarihinde Ebu'l-Berekât el-Enbârî önceki malzemeye genel, derleyici ve esasları çıkarıcı şekilde bakanların bir örneği olarak tebârüz etmektedir. Zira o ilk iki ekolün mahsûlü ortaya konulduktan sonra, Bağdat dil mektebinin artık önceki malzemeyi tahlîl, tasnîf ve tercîh edici tavrının takipçisi olmuştur. el-Enbârî'nin hem *el-İnsâf* hem de *Esrâru'l-'Arabiyye* adlı eserlerinin bu özellikle karşımıza çıktığı görülmüştür. Özellikle makalenin konusu olan ikinci eserde müellifin geçmişin fotoğrafını çok iyi çektiği, önceki ihtilafları, ihtilaf eden tarafların her birisinin gerekçelerini de ele alarak bunlardan birer cümle ile ifade edilebilecek veciz ilkeler çıkardığı ve bu ilkelerle ilgili ihtilafları fasletmeye çalıştığı görülmüştür.

⁸⁷ el-Enbârî, *el-İnsâf*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, 1/264.

⁸⁸ el-'Ukberî, *el-Lubâb*, thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât, 1/369.

⁸⁹ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, thk. Berekât Yûsuf Hebbû, 200-201.

⁹⁰ el-'Ukberî, *el-Lubâb*, thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât, 1/373. el-Enbârî, *el-İnsâf*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, 1/391-392.

⁹¹ el-Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, thk. Berekât Yûsuf Hebbû, 201.

Bazı örnekleri ile ele alınan bu veciz ilkeler aslında bütün bir nahiv ihtilafları tarihinde furûâta dair cüzlerin kendilerine bağlanabilecekleri birer asıl mahiyetinde oldukları kanaatine varılmıştır. Bu aslında ilgili eserin, muhakkikin de ifade ettiği üzere, Arap dilinin felsefesine dair bir katkı olarak değerlendirilmelidir. Son olarak, bir teklif olarak, nahiv ihtilafları literatürünün ilkesel bakışla bu şekilde ele alınmasının Arap dilinin tahrîcu'l-furû' 'ale'l-usûlüne ciddi bir katkı sunacağı ifade edilebilir.

Kaynakça

- Dayf, Şevkî. *el-Medârisu'n-nahviyye*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1. Basım, 1968.
- Demir, Hilmi. *Delîl ve İstidlâlin Mantıkî Yapısı İlk Dönem Sünnî Kelâm Örneği*. İstanbul: İsam Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Ebû Zehrâ, Muhammed. *İslâm Hukuku Metodolojisi (Fıkıh Usûlü)*. çev. Abdulkadir Şener. Ankara: Fecr Yayınları, 7. Basım, 1997.
- Ebu'l-Mekârim, 'Ali. *Usûlü't-tefkîri'n-nahvî*. Kahire: Dâru Ğarîb, 2007.
- el-Enbârî, Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa'îd. *el-İsnâf fî mesâill'l-hilâf beyne'n-nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Dâru İhyâ'î't-Turâsi'l-'Arabî, 1961.
- el-Enbârî, Kemâluddîn Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân Muhammed b. Ebî Sa'îd. *Esrâru'l-'Arabiyye*. thk. Berekât Yûsuf Hebbû. Beyrut: Dâru'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, 1420/1999.
- Ergin, Mehmet Cevat. "Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine". *Marife* 1/9 (2009), 159-183. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3344027>.
- Hassân, Temmâm. *el-Luġa beyne'l-mi'yâriyye ve'l-vasfiyye*. Kahire: 'Âlemu'l-Kutub, 4. Basım, 2000.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth 'Osmân. *el-Hasâis*. thk. Muhammed 'Ali en-Neccâr. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, ts.
- İbn Hallikân, Ebu'l-'Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zemân*. thk. İhsân 'Abbâs. Beyrût: Dâru Sâdir, 1398/1978.
- İbnu's-Serrâc, Ebû Bekir Muhammed b. Sehl. *el-Usûl fî'n-nahv*, thk. 'Abdülhuseyin el-Fetelî. Beyrut: 1420/1999.
- Kılıç, Hulusi. "Enbârî, Kemâleddîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11/172-173. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Kişmir, Abdulkadir. *Dilde kıyas (Başra ve Kûfe örneği)*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Mert, Hasan Basri. "Başra ve Kûfe Ekollerinin Nahiv İhtilaflarında İlet". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/39 (Ocak-Haziran 2018), 21-56. <https://doi.org/10.30623/harranilahiyatdergisi.331201>
- Mübârek, Mâzin. *en-Nahvu'l-'Arabî neş'etuhâ ve tatavvuruhâ*. Kahire: el-Mektebetu'l-Hadîse, 1. Basım, 1965.
- en-Neşşâr, 'Ali Sâmi. *Menâhîcu'l-bahs 'inde müfekkiri'l-İslâm ve'ktişâfi'l-menheci'l-'ilmî fî'l-'âlemi'l-İslâmî*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabî, 2. Basım, 1984.
- es-Sâmerrâî, Fâdıl Sâlih. *Ebu'l-Berekât el-Enbârî ve dirâsâtuhu'n-nahviyye*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1437/2016.
- Sevinç, Resul. *Tarihi Seyri İçerisinde Özellikleri ve Türleri ile Arapçada İlet Nazariyesi: el-İzâh fî İleli'l-Nahv Örneği*. Rize: STS Yayıncılık, 1. Basım, 2015.
- es-Suyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân. *Buġyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luġaviyyîn ve'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- Taylan, Necip. *Mantık Tarihçesi Problemleri*. İstanbul: Marifet, 4. Basım, 1996.

- el-'Ukberî, Ebu'l-Bekâ 'Abdullâh b. el-Huseyn. *el-Lubâb fî 'ileli'l-binâ'i ve'l-i'râb*. thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, 1416/1995.
- Yaman, Furkan Semih. *İbnü'l-Enbârî'nin Esrâru'l-'Arabiyye Adlı Eserinin Metodolojik İncelemesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Yıldırım, İlyas. *Hanefî Usûl Geleneğinde İletî Tespit Yolları*. Ankara: İlahiyât, 1. Basım, 2020.
- ez-Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım. *el-Îzâh fî 'ileli'n-nahv*. thk. Mâzin el-Mûbârek. Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 1399/1979.